

Inhoud Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk

Woord vooraf 7

Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland
tussen 1650 en 1750 9
J. van den Berg *voetianen en coccejanen 1650-1750*

Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer 28
C. Graafland

De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun
verklaringen van de Heidelbergse Catechismus 54
W.J. op 't Hof

De tweedracht van voetiaanse en coccejaanse politiek perspectief 74
M. van der Bijl
dr. W.J. van Asselt
prof.dr. J. van den Berg

Het omgewaaien van de voetiaanse en coccejaanse vlag 95
J. van Sluis
dr. M. van der Bijl

Franciscus Dumas, een voetiaanse en coccejaanse veldwaker 116
F.G.M. Broeyer
prof.dr. C. Graafland

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
dr. W.J. op 't Hof
dr. J. van Sluis

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
prof.dr. E.G.E. van der Wall (red.)

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
prof.dr. E.G.E. van der Wall (red.)

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
prof.dr. E.G.E. van der Wall (red.)

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
prof.dr. E.G.E. van der Wall (red.)

De coccejaanse theologie van de Wal 130
E.G.E. van der Wall
prof.dr. E.G.E. van der Wall (red.)

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk

voetianen en coccejansen 1650-1750

dr. W.L. van Asselt

prof. dr. J. van den Berg

dr. F.G.M. Broeyer (red.)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Richtingenstrijd

Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk : Voetianen en coccejansen 1650-1750 / F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (eindred.) - Zoetermeer : Boekencentrum
Lezingen gehouden op de studiedag t.g.v. het afscheid van C. Graafland.
ISBN 90-239-0292-0

NUGI 631

Trefw.: Voetius, Gisbertus / Coccejus, Johannes / Gereformeerde gezindten; geschiedenis; 1650-1750.

© 1994 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j* het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Woord vooraf	7
Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750 <i>J. van den Berg</i>	9
Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer <i>C. Graafland</i>	28
De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus <i>W.J. op 't Hof</i>	54
De tweedracht van voetianen en coccejanen in politiek perspectief <i>M. van der Bijl</i>	74
Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen <i>J. van Sluis</i>	95
Franciscus Burman, een coccejaan in voetiaans vaarwater <i>F.G.M. Broeyer</i>	104
De coccejaanse theoloog Petrus Allinga en het cartesianisme <i>E.G.E. van der Wall</i>	131
Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw <i>W.J. van Asselt</i>	146
Register van persoonsnamen	165

E.G.E. VAN DER WALL

De coccejaanse theoloog Petrus Allinga en het cartesianisme

Een treffend voorbeeld van de wijze waarop coccejaanse denkbeelden en cartesiaanse ideeën in de theologie van een zeventiende-eeuws gereformeerd theoloog konden samengaan biedt ons de Noordhollandse predikant Petrus Allinga (? - 1692). Allinga's naam is thans vrijwel onbekend, hetgeen niet zo verbazingwekkend is. Dat hangt voor een groot deel samen met het gegeven dat de geschiedenis van de cartesiaanse theologie in ons land nog nauwelijks is beschreven. Weliswaar hebben in het verleden enige bijdragen op dit veld het licht gezien. Zo beschikken wij over de nu al meer dan een eeuw oude informatieve dissertatie van J.A. Cramer over Abraham Heidanus. In onze eeuw verschenen het fundamentele artikel van Ernst Bizer en de inspirerende bijdragen van Klaus Scholder en Thomas McGahagan over de cartesiaanse theologie in ons land. Voorts mogen de recente publikaties van Theo Verbeek niet onvermeld blijven. Vanzelfsprekend blijft het standaardwerk van Louise Thijssen-Schoute een onmisbare bron voor alles wat met de geschiedenis van het Nederlandse cartesianisme te maken heeft.¹ Niettemin is de cartesiaanse theologie, die in ons land in de tweede helft van de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw zo'n belangrijke rol heeft vervuld, in al haar facetten nog onbeschreven gebleven.

In de geschiedenis van de Nederlandse cartesiaanse theologie heeft Allinga een belangrijke rol vervuld. Hij kan als kroongetuige gelden van het feit dat de cartesiaanse theologie niet alleen aan de universiteiten maar ook onder gereformeerde predikanten, in het geval van Allinga op een plattelandsdorp, werd gerecipieerd. Met andere woorden: in zijn hoedanigheid van gereformeerd plattelandspredikant en cartesiaans theoloog is Allinga

1. J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, Utrecht 1889; Ernst Bizer, 'Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus', in: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958), p. 306-372; Klaus Scholder, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der historisch-kritischen Theologie*, München 1966; C. Louise-Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam 1954 (herdr. Utrecht 1989); Th. A. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands, 1639-1676. The New Science and the Calvinist Counter-Reformation*, 1976; Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy, 1637-1650*, Carbondale-Edwardsville 1992.

een uitstekend specimen van de doorwerking van het cartesianisme in de gereformeerde theologie. Die gereformeerde theologie werd bij hem bepaald door een vurig belijden van de denkbeelden van Johannes Coccejus.

Dit voert ons naar de aloude vraag welke betekenis moet worden gehecht aan de relatie tussen cartesianisme en coccejanisme. Op deze vraag wordt door (kerk)historici verschillend geantwoord; antwoorden die we in de tijd zelf, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, ook reeds aantreffen. Deze variëren van een zuiver oppervlakkige verbinding, die vooral tot stand zou zijn gekomen onder de druk van de polemiek van de voetiaanse tegenstanders, tot een meer inhoudelijk verband, waarbij gewzen wordt op bepaalde overeenkomsten tussen de coccejaanse vorm van gereformeerde theologie en enkele denkbeelden, ontleend aan de cartesiaanse filosofie.² Wat dit laatste aangaat: met nadruk moet worden gesteld dat men de cartesiaanse filosofie zeker niet in haar geheel overnam maar daaraan slechts enkele denkbeelden ontleende, want de theologen in de zeventiende-eeuwse Republiek gingen - gelijk de filosofen - bij uitstek eclectisch te werk.

Als gevolg van de snelle en tamelijk intense receptie van cartesiaanse denkbeelden in ons land, zowel in universitaire kring als daarbuiten, kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw de vraag naar de verhouding van filosofie en theologie klemmend aan de orde. Het gegeven dat de aristotelische filosofie in hoge mate de vorm had bepaald waarin de gereformeerde theologie tot ver in de zeventiende eeuw beoefend werd, had kennelijk de vraag naar de verhouding van theologie en filosofie niet zo op de voorgrond gesteld. Dat door het cartesianisme deze kwestie werd opgeworpen, is niet zo verwonderlijk, want als gevolg van de ideeën die deze filosofie verbreidde, verkreeg de menselijke rede, al dan niet in aansluiting bij Descartes' eigen gevoelens, een nieuwe status ten opzichte van de theologie; een hogere status wel te verstaan, door sommigen gepropageerd, door ande-

2. Zie over deze kwestie Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 5; Gottlob Schrenk, *Gottesreich und Bund im alteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus*, Gütersloh 1923 (Giessen-Basel 1985), p. 18-22; W.P.C. Knuttel, *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof*, 's-Gravenhage 1906 (herdr. Gron.-Castricum 1979), p. 6, waar hij Bekkers uitspraak aanhaalt dat Coccejus gelijke streek hield met Descartes, alleen in een ander vaarwater; volgens Knuttel staan coccejanisme en cartesianisme in zoverre op hetzelfde standpunt dat zij beide het beginsel van het vrije onderzoek hoog hielden, zij het niet in absolute zin; McGahagan, *Cartesianism*, p. 366-368; W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988, p. 35-37; p. 175. Johann Georg Walch, *Historische und Theologische Einleitung in die Religions-Streitigkeiten ausser der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, Jena 1733-1736 (Stuttgart-Bad Canstatt 1972), p. 465: 'Denn indem die Voetianer den Cocceianismus und den Cartesianismus in eine Bruhe warffen, so schobe man alle in dieser Schiff [Phil.S.Scripturae interpres] enthaltene Dinge auf Cocceium und wolte behaupten, dass seine Lehre zum Socinianismo und Atheismo führte'.

ren fel afgewezen. Hier was immers de traditionele functie van de filosofie als 'ancilla theologiae' in het geding.

Hoe men daarover ook oordeelt, zoveel is wel duidelijk dat het cartesianisme in ons land de aanzet heeft gegeven tot een theologisch liberaliseringsproces dat in de gematigde Verlichting van de achttiende eeuw zou uitmonden. Het is tegen die achtergrond van een in de Republiek vroeg doorbrekende ontwikkeling in de richting van de Verlichting dat we de strijd om de cartesiaanse theologie moeten zien. Een strijd die overigens niet uniek voor ons land was. In Frankrijk, het vaderland van Descartes, speelde zich in precies dezelfde decennia een hevige strijd af, waarin rooms-katholieke theologen zich verzetten tegen de invloeden van het cartesianisme op de theologie (in 1663 werden Descartes' werken op de *Index* geplaatst). Ook in Engeland rees in de tweede helft van de zeventiende eeuw verzet getuige onder meer de afwijzende reactie van de Cambridge Platonist Henry More ten aanzien van het cartesianisme.³

Wenden wij ons nu tot Petrus Allinga. Hier wil ik enkele punten uit zijn theologie lichten die verband houden met zijn cartesianisme, teneinde aldus een beeld te schetsen geven van de wijze waarop elementen van de zogenaamde nieuwe filosofie door een predikant van de Gereformeerde Kerk konden worden geïncorporeerd in diens theologie.

PETRUS ALLINGA

'Om zijn tijd te kennen, moet ook hij gekend worden', zo valt over Allinga te lezen in het artikel in het *Biographisch Woordenboek* van De Bie en Loosjes. Deze uitspraak is gebaseerd op het historische gegeven dat Allinga in zijn eigen tijd bepaald een bekende figuur was. De oorzaak daarvan lag vooral in zijn assertieve optreden wanneer het de verdediging van coccejaanse en cartesiaanse denkbeelden betrof. Allinga's levensloop is weinig schokkend te noemen. Na zijn studie theologie te Utrecht, onder Voetius en Hoornbeek, werd hij in 1657 predikant in het Noordhollandse dorpje Wijdenes, gelegen in de classis Enkhuizen (Enkhuizen was zijn geboortestad). Wijdenes, door zijn vriend Balthasar Bekker aangeduid als het 'Noord-Hol-

3. Zie o.m. Nicholas Jolley, 'The reception of Descartes' philosophy', in: John Cottingham (ed.), *The Cambridge Companion to Descartes*, Cambridge 1992, p. 393-423, i.h.bijzonder p. 397-407; A. Gabbey, 'Philosophia cartesiana triumphata: Henry More (1646-1671)', in: T.M. Lennon, J.M. Nicholas & J.W. Davis (eds.), *Problems of Cartesianism*, Montreal 1982, p. 171-250; J.R. Armogathe, *Theologia cartesiana. L'explication physique de l'Eucharistie chez Descartes et dom Desgabets*, La Haye 1977.

landse Nazareth', is Allinga's enige standplaats geweest.⁴ Hij heeft derhalve geen universitaire functie bekleed; hij behoorde tot de kring van geleerde predikanten uit zijn tijd, evenals Henricus Groenewegen en Balthasar Bekker - om ons tot de kring van Allinga's medestanders te beperken.

Zoals hij in een autobiografische schets voor een van zijn werken schreef, was er naar Allinga's overtuiging slechts één uitstekend middel om de gereformeerde leer te verdedigen, namelijk door in de filosofie de concepten van Descartes te hanteren, en in de theologie de gedachten van Coccejus. Deze combinatie vormde volgens hem de beste waarborg voor de handhaving van de gereformeerde leer zoals in de Formulieren van Eenigheid neergelegd.

Gezien dit standpunt is het niet verbazingwekkend dat Allinga weinig aarzeling kende de pen op te nemen tegen personen die zich keerden tegen de huns inziens schadelijke en verderfelijke 'cocceaanse en cartesiasche nieuwigheden'. Zijn aandeel in de polemiek tussen coccejanen en anti-cartesianen is dan ook bepaald niet gering te noemen. Eén geschrift van zijn hand verscheen onder het pseudoniem Cephias Pistophilus.

Wie behoorden tot Allinga's opponenten? Allereerst Herman Witsius, evenals Allinga geboren in Enkhuizen, wiens populaire *Twist des Heeren met zijn wijngaert* uit 1669 de aanzet vormde tot Allinga's publikatiedrift. Witsius en Allinga zouden in de jaren 1672 tot en met 1674 geschriften tegen elkaar uitwisselen; Witsius hield er het eerst mee op.

Vervolgens Samuel van Diest (1631-1694), sinds 1664 hoogleraar te Harderwijk, net als Allinga een coccejaan. Van Diest had onder meer te Leiden gestudeerd, waar hij waarschijnlijk bij Coccejus in huis had gewoond; hij beschouwde Coccejus als zijn tweede vader. Van Diest was echter geen aanhanger van het cartesianisme. Dit laat zien dat zeker niet alle coccejanen voor het cartesianisme geporteerd waren en dat de coccejaanse theologen derhalve geen homogene groep vormden. Van Diest bestreed ook Balthasar Bekker en Wolzogen.

Dan Van Diest's vriend Hubertus van der Meer (?-1680), predikant te Bovenkarspel, die overigens, ondanks het anti-cartesianisme dat hij jegens

4. Voor Petrus Allinga, zie J.P. de Bie en P. Loosjes (ed.), *Biographisch Woordenboek van Protestantische Godgeleerden in Nederland* 1, p. 85-91; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 40, 41, 43-48, 450, 525; Scholder, *Ursprünge*, p. 146 n. 60, 159 n. 87; Knuttel, *Balthasar Bekker*, p. 113-116, 136, 137; Ernestine G.E. van der Wall, 'Orthodoxy and Scepticism in the early Dutch Enlightenment', in: Richard H. Popkin and Arjo Vanderjagt (eds.) *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries*, Leiden enz. 1993, p. 121-141 i.h.bijzonder p. 133-140. Zie voorts Van der Aa, *Biographisch Woordenboek* 1; *NNBW* IV, 37; J. Bohatec, *Die cartesianische Scholastik*, Leipzig 1912, maakt melding van het 'allingianisme' als een eigen beweging. Siegmund J. Baumgarten, *Geschichte der Religionsparteien* (herausg. v. Johann Salomo Semler), Halle 1766 (herdr. Hildesheim 1966), p. 852, vermeldt Allinga als een der kopstukken aan coccejaanse zijde. Wilhelm Gass, *Geschichte der protestantischen Dogmatik* I, Berlin 1854, p. 227 vermeldt Allinga als voorstander van een 'filosofisch rationalisme'.

Allinga, en ook Balthasar Bekker, ten toon spreidde, in een van zijn werken (*Boom der Kennis*, 1669) cartesiaanse denkbeelden zou hebben verwerkt. Van der Meer schreef ergens dat Allinga hem deed denken 'aan 't geene de aardige Boccalini verhaald van de brand binnen Parijs, tot welk sigh ook eenige geburen vertoonden, die andere voorby liepen, om, soo men meende, de vlam te blusschen, maar als men de Brand-emmers besagh, soo wierd bevonden, datse met swevel, pek en olie in plaats van water gevuld ware'.⁵ Allinga's naam werd door hem omgezet in 'Al in Gal'.

Drie Utrechtse hoogleraren traden tegen Allinga in het krijt: Melchior Leydekker (1642-1721), die naar de mening van Guilielmus Saldenus de coccejaanse concepten 'van de brug heeft afgestoten'⁶, Gerardus de Vries (1648-1705), de 'malleus cartesianorum', en Petrus van Maastricht (1630-1706), die zijn *Novitatum cartesianarum gangraena* (1677) - een systematische behandeling van het cartesianisme met ruimschoots aandacht voor Allinga - drie jaar later liet volgen door het onder pseudoniem (Caspar Scheunenus) geschreven *Cartesianismi gangraena insanabilis*.

Een krachtig bestrijder van Allinga was voorts de geleerde predikant uit Heusden Leonardus Rijssenius/Van Rijssen. Deze meende dat de oude rechtzinnige waarheid was verdonkerd onder meer door Allinga. Tot zijn geruststelling zag hij reeds in 1676 cartesianisme en coccejanisme in doodstuipen verkeren. Op zijn beurt zag Allinga al de uitvaart van Rijssenius voor ogen. In dezelfde sfeer hoorde thuis een pamflet van een zekere Coenradus Sarcerius thuis die de begrafenis van de coccejaanse en cartesiaanse nieuwigheden schetste.

Andere opposenten waren Johannes Voet en de Leidse hoogleraar en regent van het Statencollege Antonius Hulsius, voor wiens *Draad van Ariadne* Allinga weinig waardering kon opbrengen. Hulsius' Leidse collega Fredericus Spanheim, zou in zijn bekende brief over de voetiaans-coccejaanse polemie uit 1677 Allinga niet sparen.⁷ In het jaar van zijn overlijden (1692) werd Allinga door Jacobus Koelman aangevallen, in een geschrift dat de veelzeggende titel droeg *Het vergift van de cartesiaansche*

5. Hubertus van der Meer, *Missive*, in: Samuel van Diest, *Nodigh en grondigh ondersoek*, (gecit. Thijssen-Schoute p. 46 n. 8).

6. Zie Henricus Brinck, *Toets-steen der waarheid en der dwalingen ofte klare en beknopte verhandeling van de coccejaansche en cartesiaansche verschillen*, Utrecht 1685 (1e dr.), 'Voorrede', waar hij opmerkt dat Melchior Leydekker in alles overeenstemt met François Turretini. Melchior Leydekker's *Fax veritatis* door J.G. Walch met lof genoemd om de systematische behandeling van de geschilpunten. Voor Saldenus' uitspraak, zie diens *Otia theologica*, Ultraj. 1669, 2, exercit. 6 § 3.

7. Fredericus Spanheim, *Epistola prima de novissimis circa res sacres in Belgio dissidiis ad amicum responsoria*, 1677 (in: *Opera* II, p. 942-996). Door Allinga besproken in de 'Voorrede' tot zijn *Zedige verhandeling van de voornaemste verschil-stukken*, Leeuwarden 1679, waar hij opmerkt dat Spanheim volkomen is weerlegd door Galenus Farellus.

filosofie grondig ontdekt. Eerder had Koelman Allinga uitvoerig bestreden inzake diens coccejaanse sabbatsopvatting.

Wat nu vormden de centrale kwesties in de discussie? Wat wilde Allinga propageren dan wel verdedigen tegenover zijn opponenten? Het zijn op zichzelf zeker geen oorspronkelijke denkbeelden die hij verkondigt; daarvan was hij zich zelf terdege bewust. Hij wist dat hij in dezelfde lijn dacht als zijn gereformeerde medetheologen Christophorus Wittichius, Franciscus Burman, Bekker, Groenewegen en Lodewijk Wolzogen, figuren voor wier opvattingen hij het telkens weer zou opnemen.

Overigens gold voor de meeste deelnemers aan het debat dat hun bijdrage veelal een herhaling was van langzamerhand overbekende standpunten. De discussie tussen de mannen van de 'welbeproefde gereformeerde rechtzinnigheid', of van de 'oude studie', zoals zij zich zelf betitelden, en de aanhangers van de 'nieuwe studie', de 'rationalisten' of 'kinderen des lichts', voegde wat de inhoud betreft niet veel wezenlijk nieuws toe aan datgene wat reeds in de jaren veertig van de zeventiende eeuw was geformuleerd door Gisbertus Voetius, Jacobus Revius en Martinus Schoock.⁸ De meeste punten zouden tijdens het decennia lang durende debat tot vervelens toe worden herhaald.

Aan beide zijden werden de dwalingen van de tegenpartij uitputtend gecatalogiseerd in lange lijsten van laakbare opvattingen. Een beknopte lijst van de hoofdpunten tegen coccejanen en cartesianen treft men aan in de befaamde Resolutie van de Leidse Curatoren van 16 januari 1676; in deze Resolutie waren twintig stellingen opgenomen die alle ontleend waren aan de polemische, anti-cartesiaanse literatuur van de voorgaande jaren. Bekend is dat deze Resolutie uiteindelijk zou leiden tot het ontslag van Heidanus, een 'cause célèbre' uit de geschiedenis van de Leidse Universiteit.

Wat echter wel een verschil vormt tussen de jaren veertig en vijftig van de zeventiende eeuw en de latere decennia van dezelfde eeuw, is dat in die latere tijd bij tal van gereformeerden het verontrustende besef postvatte dat die nieuwe filosofie aantrekkelijk bleek te zijn voor gereformeerde theologen. Het betrof niet alleen meer een filosofische aangelegenheid, die zich afspeelde toch enigszins rustig buiten de muren van de Gereformeerde Kerk - zoals eerder in de zeventiende eeuw-, maar de ideeën van die 'paapsche jezuiet', zoals Descartes in de polemische literatuur werd aangeduid, bleken aantrekkingskracht uit te oefenen op theologen van gereformeerde stempel.

Er is een boek dat in hoge mate heeft bijgedragen tot dat besef van de mogelijke consequenties van de cartesiaanse filosofie voor de theologie: de *Philosophia S. Scripturae interpres* ('de filosofie de uitlegster van de

8. Zie Verbeek, *Descartes and the Dutch*.

Schrift'), anoniem verschenen in 1666, geschreven door Lodewijk Meijer. Dat boek, waarin niet zomaar een filosofie, maar de cartesische filosofie werd voorgesteld als het instrument bij uitstek om de bijbel te verklaren, heeft zijn uitwerking niet gemist. Deze publikatie gaf aanleiding tot een felle polemiek waarin onder meer een Waalse theoloog een opmerkelijke bijdrage leverde: de reeds genoemde Lodewijk Wolzogen, de 'phoenix der cartesianen'. Het cartesianisme was klaarblijkelijk ook in Waals-gereformeerde kring doorgedrongen. Wolzogen's naam figureerde dan ook geregeld in de voetiaans-coccejaanse discussie over het cartesianisme.⁹

DE HOOFDPUNTEN VAN ALLINGA'S CARTESIAANSE THEOLOGIE

Wenden wij ons nu tot een aantal hoofdpunten van Allinga's cartesische theologie. Zoals opgemerkt startte Allinga's pro-cartesische campagne in 1672, althans eerdere publikaties van zijn hand zijn niet bekend. De indirecte aanleiding vormde Witsius' *Twist des Heeren met zijn wijngaert* uit 1669. De directe aanleiding vormde een resolutie van de Noordhollandse particuliere synode gehouden te Enkhuizen in 1672. Door deze synode werd het besluit genomen de classes te manen met alle mogelijke ijver te waken tegen de 'aanstotelijke nieuwigheden'.

Deze Noordhollandse resolutie bracht de Groningse hoogleraar Samuel Maresius ertoe in datzelfde jaar in zijn *Tractatus brevis de afflictio statu studii theologici* de bedroefde situatie van de theologie in Nederland aan de kaak te stellen. Maresius volgde overigens de polemiek tussen Witsius en Allinga met belangstelling, waarbij zijn sympathie niet direct uitging naar Allinga, 'le plus absurde et le plus insolent de tous les hommes', ook wel door hem omschreven als 'de grootste beuzelaar die op twee benen rondliep'.¹⁰ Voor Maresius waren de coccejane 'cartesiaensche bokken'.

9. Voor Lodewijk Wolzogen, zie o.m. W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus*, Leipzig 1911, p. 136, 213-225; Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, passim.

10. Samuel Maresius, *Tractatus brevis de afflictio statu studii theologici in Foederato Belgio et commoda illius restituendi ratione*, Groningen 1672. In 1673 verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *Een kort en merck-weerdigh tractaet van den bedroefden toestand der H. Theologie in ons Vereenigh Nederlandt, en bequaem middel tot herstel des selfs ... seer dienstigh om in desen droeven tijdt van so veel inkruypende en ingekropene soo Cartesiaensche, Coccejaensche als andere nieuwigheden van alle liefhebbers der waerheydt te worden behertigh* [KB pamflet 11014]. Op 22 november 1672 schreef Maresius aan Witsius: "l'attendray avec impatience vostre response a Allinga, le plus absurde, et le plus insolent de tous les hommes" (gecit. in Witsius, *Goede trouwe*, p. 28). Op 22 februari 1673 schreef hij aan Witsius: "Gratias tibi ego gratissimas pro gratissimo illo tuo libro, quo non minus solide et nervose, quam moderate, bipedum ineptissimum Allingam, sola nixum impudentia et loquacitate, refutasti. Non carebit hic tuus labor suo fructu, et Ecclesiae tandem intelligent, qualia monstra isti novantes foveant in sinu" (gecit., in Witsius, *Goede trouwe*, p. 29). Voor Maresius' houding t.a.v. het cartesianisme, zie D. Nauta,

Wat had nu Witsius' boek uit 1669 te maken met deze synodale resolutie uitgevaardigd te Enkhuizen in 1672? Voor Allinga was dat meer dan duidelijk: die resolutie was een uitvloeisel van Witsius' *Twist*. Dat boek had de gemoederen in Enkhuizen in beroering gebracht: 'Wat quaat uw tractaat in mijn vaderstadt gebaart heeft, is openbaar'.¹¹ Waar Allinga vooral op doelde was het 21ste hoofdstuk van Witsius' publikatie, waarin 'eenige bysondere staeltjes' stonden opgesomd van wat Witsius noemde 'wonderlijke en vremdt-luydende nieuwicheden'. Mede door dat lijstje waren de classes ongerust geraakt, meende Allinga, en hadden daarom op een synodale resolutie tegen de nieuwicheden aangedrongen. Witsius zou daarop antwoorden dat de zaak geheel anders was toegegaan: in belijdenispreken waren tot dan toe ongehoorde zaken op de kansel gebracht en dat was het wat de gemoederen in beweging had gebracht.

In Witsius' opsomming van die 'wonderlijke nieuwicheden' treffen we opvattingen aan die weldra gemeengoed werden. Laat ik enkele daarvan noemen. De eerste van de door Witsius genoemde staeltjes betreft een kwestie die in de discussie ook een primaire rol speelde, nl. de vraag of twijfel zoals door Descartes voorgestaan, was geoorloofd. Deze kwestie spitste zich toe op de vraag of men mocht twijfelen aan Gods bestaan. Op de interpretatie van de cartesische twijfel kom ik zo dadelijk terug. Andere belangrijke twistpunten die Witsius vermeldde, vormden de uitspraak dat God kan bedriegen als Hij wil; dat de Schrift spreekt naar de dwalende mening van het gewone volk; dat de rede de uitlegster is van de bijbel; dat de dieren geen ziel noch gevoel bezitten; en tenslotte, dat het vierde gebod niet moreel maar ceremonieel is.

Allinga ging in zijn eerste publikatie op deze discussiepunten in. Deze thema's zouden ook in de polemieken met zijn andere opponenten volop aan de orde komen. Hier wil ik op een tweetal punten nader ingaan, namelijk 1) op de interpretatie van de cartesische twijfel, en daaraan gekoppeld het cartesische criterium van het 'klaar en distinct'; en 2) op zijn visie op de verhouding van theologie en filosofie.

Daarmee ga ik voorbij aan een aantal andere onderwerpen die niet direct met het cartesianisme te maken hebben maar waaraan hij ook veel aandacht besteedde, zoals de status van de Formulieren van Eenigheid en die van de kanttekeningen bij de Statenvertaling. Dit is een interessant

Samuel Maresius, Amsterdam 1935, p. 356-365; Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, p. 479-485. Maresius was aan het begin van de jaren 70 van de 17de eeuw, dus in de periode van dit tractaat, verwickeld in een felle polemieken met Wittichius en Regnerus van Mansveldt.

11. Allinga, *Seker Oudt in waerheyt bevestigt en in liefde gesuyvert van de kladde van aenstootelijk nieuw*, 'Aenspraecke aan ... Hermannus Witsius', Amsterdam 1673. Maresius nam in zijn *Tractatus brevis de afflicto statu* een extract op uit de synodale resolutie van Enkhuizen 1672.

thema omdat hij in dat verband het vraagstuk van de fundamentele en niet-fundamentele leerstukken aan de orde stelde.

Allinga's interpretatie van de cartesiaanse twijfel

Het thema van de cartesiaanse twijfel, toegespitst op twijfel aan Gods bestaan, vormt een van de centrale onderwerpen in het debat tussen cartesianen en anticartesianen. Het was vooral een kwestie van de interpretatie van het Latijnse 'dubitare'. Betekende dit nu 'twijfelen' in de zin van 'onzeker zijn', 'voor onjuist houden'? Of had de Franse filosoof bedoeld 'twijfelen' in de zin van 'opschorten van het oordeel totdat men de waarheid van de betreffende zaak inziet'? Rond deze twee interpretaties van 'dubitare' speelde de discussie zich grotendeels af. De anti-cartesianen kozen voor de eerstgenoemde uitleg, 'onzeker zijn', 'voor onwaar houden', terwijl de pro-cartesianen, met Allinga als welsprekend woordvoerder, ervan overtuigd waren dat het bij de 'dubitatio' ging om een 'simpel opschorten van het oordeel waar men geen gronden aanwezig acht om iets als waar te accepteren'.

Toegespitst op de vraag of het geoorloofd was aan Gods bestaan te twijfelen, hield Allinga aan deze interpretatie vast, om daarmee de beschuldiging van 'atheïsme' te ontlopen. Immers, zo zeiden de tegenstanders, hij die twijfelt aan Gods bestaan - in de zin van 'voor onwaar houden' -, is een atheïst, ook al heeft die twijfel slechts een enkel moment plaats. Vandaar dat men telkens bij de anti-cartesianen de stelling tegenkwam dat de cartesiaanse twijfel leidde tot 'atheïsterij'. Neen, antwoordde Allinga, juist diegenen die iets als waar aannemen op ongefundeerde gronden lopen het gevaar tot scepticisme, ja tot atheïsme te vervallen. De methodische twijfel, zoals voorgesteld door Descartes, kan ons voor dat gevaar juist behoeden; zij 'omtuint' ons tegen dwaling. Hij betreurde het echter dat het woord 'dubitare' tot zoveel misverstand aanleiding gaf, en voegde daar in goed-coccejaanse trant aan toe dat, gelet op de misverstanden die het woord mogelijk opriep, het beter ware zich niet van die term te bedienen. Met instemming citeerde hij Coccejus' uitspraak dat Descartes uiterst ongelukkig was geweest in zijn keuze van deze term. Bewust onthield hij zich dan ook van het gebruik van dat woord, om zo zijn opponenten geen kans te geven hem daarop aan te vallen.

Witsius, en ook andere tegenstanders, vroegen zich af of Allinga met zijn uitleg van de cartesiaanse twijfel als een 'opschorten van het oordeel' soms een nieuwe taal aan het ontwerpen was; deed men er misschien goed aan te wachten op Allinga's nieuwe Latijnse woordenboek voordat men de kinderen in het Latijn ging onderwijzen? Het feit dat wellicht de nieuwe filosofie een nieuwe taal met zich bracht vormde de reden voor Koelman

en anderen om te pleiten voor handhaving van aristotelische filosofie in de opleiding van de theologiestudenten: anders zou men elkaar niet meer begrijpen en dan ook niet goed met elkaar kunnen polemiseren.

Wat de twijfel aan Gods bestaan betrof, merkte Allinga op dat wij de waarheid van Gods bestaan niet zonder grond moeten toestemmen. Het is de ellende van de zondeval dat de mens twijfelt of er een God is. Als gevolg van onze geestelijke blindheid zien wij niet de gronden van deze waarheid die wij voor de val wel zagen. Want wanneer we die gronden klaar zien, kunnen we niet twijfelen. Hoe bevrijden wij ons van die twijfel? Door Gods bestaan zonder grond te omhelzen? Dan wordt de twijfel alleen maar gevoed. Zonder een gefundeerde toestemming is er geen ware, gegronde godskennis noch troost voor de ziel.

Het cartesiaanse criterium 'klaar en distinct'

Voor Allinga gold derhalve dat twijfelen was 'zolang ons oordeel opschorten totdat wij iets 'klaar en distinct' gevat hadden'. Daarmee komen we bij een ander thema dat als kenmerkend voor het cartesiaanse denken geldt: het criterium van het 'clare et distincte' bij het vaststellen van de waarheid van iets. Hoe verwerkt Allinga dat in zijn theologisch-filosofisch systeem? Op zoek naar een waarheidscriterium heeft hij, naar hij vertelt, geen beter criterium gevonden dan dat van Descartes, te weten 'een klare en onderscheiden perceptie of bevassing van iets'.

Hij geeft aan wat hij onder dat 'klaar' respectievelijk 'distinct' verstaat. 'Klaar' noemt hij met Descartes datgene wat aan het verstand tegenwoordig of openbaar is, vergelijkbaar met de wijze waarop het licht aan het oog tegenwoordig of openbaar is. 'Distinct' is datgene wat zo afgescheiden is van enig ander concept dat men van een bepaalde zaak heeft, dat het alleen datgene in zich bevat wat 'klaar' is. Deze 'klare en distincte perceptie' geldt overigens alleen voor mij en niet voor een ander, zegt Allinga met nadruk. Zij gaat alleen mij aan, zoals ook mijn zien alleen mijn zien is en niet dat van een ander. Met andere woorden: ieder autoriteitsgeloof wordt afgewezen, nimmer dient men iets op gezag van een ander aan te nemen.

Dit alles wordt opgemerkt ten aanzien van het terrein van de filosofie, dat wil zeggen 'het bespeculeren van filosofische zaken'. Want Allinga belijdt van harte dat de verborgenheden van het geloof niet te vatten zijn door het verstand. Ten aanzien van de geloofsmysteriën kan derhalve geen sprake zijn van een 'klare en distincte perceptie'.

Zijn betoog neemt vervolgens echter een interessante wending wanneer hij beweert dat dit criterium toch niet geheel van nut ontbloomt is in geloofszaken. Dat nut brengt hij aldus onder woorden: wij moeten niets als waar aanvaarden noch met geloof aannemen dan alleen datgene waarvan wij

'klaar en distinct' vatten dat het ons door God is geopenbaard. Met andere woorden: zoals in de filosofie een 'klare en distincte perceptie' vooraf moet gaan, indien wij iets als waar willen accepteren, zo moet ook in de theologie niets als zeker worden aanvaard indien daaraan niet voorafgaat een 'klare en distincte perceptie' van Gods openbaring. Moet men Gods Woord ongefundeerd aannemen, of moet men, onder opschorting van zijn oordeel, met grote zorgvuldigheid naar de bewijsredenen van de goddelijke oorsprong van de Schrift zoeken en haar op grond daarvan als een goddelijke waarheid accepteren? Indien men dat niet zou doen, ontnemt men Gods Woord zijn autoriteit. Men dient de Schrift niet ongefundeerd te aanvaarden, maar op basis van een gegronde overtuiging van haar goddelijke waarheid.¹² Instemmend citeert Allinga de uitspraak van Wittichius dat God de auteur is van het cartesiaanse waarheidscriterium en dat dit criterium derhalve waar moet zijn.

Hier stuiten we op een van de oorzaken van verontrusting bij hen die onheil verwachtten van de toepassing van de cartesiaanse principes op de theologie. Werd in een dergelijke redenering niet de waarheid en het gezag van Gods openbaring afhankelijk gemaakt van de toetsing aan dit menselijke, redelijke waarheidscriterium? Allinga en zijn geestverwanten zouden in antwoord daarop benadrukken dat God de auteur was van zowel de openbaring als de rede, zodat deze twee nooit met elkaar in strijd konden zijn. Door vast te houden aan het beginsel van de enkelvoudige waarheid pogde hij zijn theologisch-filosofisch systeem te redden.

De verhouding theologie-filosofie

Allinga zou het ongetwijfeld onjuist hebben geacht in zijn geval te spreken van een 'theologisch-filosofisch systeem', want hij pleitte, in navolging van Descartes, voor een strikte scheiding van theologie en filosofie. Zoals reeds bij zijn visie op de methodische twijfel werd aangeduid, was hij van mening dat die twijfel alleen een twijfel in het filosoferen betrof en niet in het beoefenen van de theologie. Voor de goede orde zij vermeld dat onder filosofie in de zeventiende eeuw werd verstaan: alle theoretische kennis, waaronder ook onderwerpen die wij vandaag de dag min of meer tot de theologie zouden rekenen. Voor Allinga was het terrein van de filosofie nogal uitgebreid, dat van de theologie daarentegen vrij klein. Hij was dan ook de overtuiging toegedaan dat de twistpunten op strikt theologisch gebied zeer gering in aantal waren.

Alles wat hij opmerkte in verband met de cartesiaanse twijfel - in zijn uitleg: het opschorten van het oordeel, of, nog weer anders geformuleerd:

12. Allinga, *Uitvaard van Dr. Leonardus Rijsenius*, 'Toe-gift van eenige Theologica', 1676, p. 3, waar hij Wittichius verdedigt.

het instellen van een accuraat examen - had derhalve betrekking op filosofische aangelegenheden. Hij wees erop dat Descartes drie zaken van zijn twijfel had uitgezonderd: God, geloofszaken en dingen die het maatschappelijk leven betroffen. Wat dat laatste aangaat stelde Allinga vast dat men in de samenleving veelal niet zo'n eis van een accuraat examen kon stellen als in de wetenschap. De burger moet dikwijls handelen zonder die weg van de methodische twijfel af te leggen: 'Ik magh aelmoesen geven, hoewel ik geensints accuraet wete, dat die persoon arm is'.

Ter illustratie van Allinga's visie op de verhouding theologie-filosofie is het aardig te zien op welke wijze hij daarover spreekt in bewoordingen ontleend aan het traditionele beeld van vrouw des huizes en dienstmaagd. Het getuigt van grote 'stoutigheid' iemand een dienstmaagd op te dringen zonder eerst vernomen te hebben of de vrouw des huizes haar wel in dienst wil nemen, aldus Allinga. De prealabale vraag is namelijk of een dienstmaagd nodig is voor de theologie of niet? Indien men haar nodig acht, dan kan kennelijk de theologie niet zonder de filosofie bestaan. Indien zij echter niet noodzakelijk is voor de theologie, dan wordt deze onnodig door haar, de filosofie, belast.

Blijvend bij dit beeld, zegt Allinga dat een vrouw des huizes en een dienstmaagd tot een huishouden behoren en onder een dak wonen, maar, zo vraagt hij zich af, wie durft dit te zeggen van de filosofie en de theologie? Het is niet juist dat de theologie en de filosofie in een huis zouden wonen en dat de filosofie in een onderdanige positie zou verkeren ten opzichte van de theologie en bevelen zou moeten ontvangen van de theologie. Zij, de filosofie, doet er het beste aan zich niet te bemoeien met de theologie; hoe zou zij dan een dienstmaagd van de theologie kunnen zijn? Waaruit blijkt overigens dat de filosofie afhankelijk is van de theologie? Indien men de filosofie haar intrek doet nemen in het huis van de theologie, valt te vrezen dat deze dienstmaagd al te familiair wordt en naar de heerschappij in huis gaat streven. Iets dergelijks is gebeurd in het geval van de scholastieke theologie, waarmee Allinga weinig op heeft: de scholastieke theologie beschouwt hij als een vorm van papisme. 't Is veiligst', zo zegt hij, 'dat sy [de filosofie] buiten blijve, als een disciplijn op haer selve zy, en dan is de Theologie buiten gevaer, om van haer overheerscht te worden.'

Iedere discipline staat op zichzelf, en hoewel de ene discipline van nut kan zijn voor de andere, mag die discipline die dat nut verstrekt niet beschouwd worden als de dienstmaagd van de andere. Wittichius heeft terecht opgemerkt dat de theologie op haar beurt nuttig kan zijn voor de filosofie, maar daarom nog niet haar dienstmaagd is. In aansluiting bij Wittichius - en ook Burman - betoogt Allinga dat de filosofie en de theologie op verschillende beginselen gefundeerd zijn. Het beginsel van de

theologie is Gods openbaring; dat van de filosofie het licht der natuur.¹³ Waar nu de beginselen van de disciplines zo verschillen kan de een niet de dienstmaagd zijn van de ander. Allinga had met evenveel recht theologen als Heidanus en Balthasar Bekker kunnen noemen, die zich op vrijwel dezelfde wijze over de verhouding van de theologie tot de filosofie uitlieten.

Betreffen deze uitspraken de verhouding van theologie en filosofie in het algemeen, vanzelfsprekend gelden zij ook voor de verhouding van de cartesiaanse filosofie tot de gereformeerde theologie. Zo schrijft Allinga:

'De Cartesiaensche Philosophie houd haer buiten de Theologie, en raekt haer fundamenten niet aan. Die in de Gereformeerde Kerke liefhebbers zijn van die Philosophie, setten hare oude fundamenten alderkrachtigst vast, en setten haer tegen die, welke vreemde leeringen door haer Peripatetische Philosophie invoeren, willende dat in de kerk alleen gehoord werde Godts suivere woord. Sy willen haer particuliere gevoelens buiten de formulieren van eenigheid niet doen gelden, als de aengenomen leere der kerke, gelijk andere willen. Dit is eigenlijk vreemde leeringen in onse kerken in te voeren'.¹⁴

Omdat de cartesiaanse filosofie niets met de theologie van doen heeft, komt de benaming 'cartesianen' in de kerk dan ook niet van pas. Dan zou men anderen moeten noemen naar de heiden Aristoteles of andere filosofische sekten onder het pausdom waarmee zij instemmen.¹⁵

In zijn publikaties poogde Allinga consequent te zijn en daarin de scheiding tussen filosofie en theologie door te voeren. Zo wordt een theologisch tractaat (*Van de voldoeninge Jesu Christi tegen de socinianen*, Utrecht 1675) besloten met een filosofische toegift; en vinden wij achter een filoso-

13. Allinga, *Illustrium erotematum tam ex theologia quam philosophia decades duodecim*: "Theologia et philosophia nituntur diversiis principiis, haec natura seu lumine naturae, illa scriptura seu divina revelatione. Ubi disciplinae tam longe differunt, ibi una nequit dici ancilla alterius" (cf. Scholder, *Ursprünge*, p. 149).

14. Allinga, *Van de voldoeninge Jesu Christi*, p. 249.

15. Allinga, *Uitvaard van Dr. Leonardus Rijsenius*, "Voorrede", punt 15, waar hij tevens beoogt dat de naam van 'coccejansen' ten onrechte wordt gehanteerd: wij willen alleen 'van Christus' genoemd worden. Wij nemen de leer van Coccejus niet aan omdat het zijn leer is, maar omdat wij zien dat zij overeenkomt met de Schrift. Wij schromen niet van Coccejus af te wijken waar hij de zaak niet tref. M.b.t. benaming 'cartesianen' voegt Allinga nog toe dat hij het houdt met Descartes' filosofie om de waarheid van de gereformeerde leer te krachtiger te verdedigen tegen de 'paapse filosofie'. Hij haalt Plempius aan die heeft gezegd dat de cartesiaanse filosofie niet door een katholiek geleerd kan worden. Maresius heeft beweerd dat Descartes wel gereformeerd zou zijn geworden als hij niet zo'n ruzie had gekregen met de gereformeerde theologen in Nederland (*Uitvaard*, p. 106).

fisch werk (*Uitvaard van Dr. Leonardus Rijssenius*, Utrecht 1676) een theologische toegift.

Op grond van deze visie op de relatie tussen theologie en filosofie heeft Klaus Scholder Allinga - samen met Bekker en Wittichius - ingedeeld bij wat hij de 'cartesiaanse middenpartij' noemt.¹⁶ Zij die deze tussenpositie innamen, wensten bepaald niet zover te gaan als Lodewijk Meijer, wiens *Philosophia S. Scripturae interpres* door hen als een 'grouwelboek' werd betiteld en waartegen zij zich fel keerden. De beschuldiging dat een boek als dat van Meijer liet zien waartoe het cartesianisme kon leiden wierp Allinga van zich af met de opmerking dat Lodewijk Meijer geen cartesiaan was: diens ideeën waren volstrekt strijdig met de fundamenteën van Descartes.¹⁷ Van De Labadie zei men toch ook niet dat die alles aan Voetius had ontleend?

BESLUIT

Een van de factoren die een rol speelde in de strijd om de cartesiaanse theologie binnen de gereformeerde kerk in ons land was de angst dat de filosofie geen halt zou houden voor de theologie. Men vreesde dat de filosofie buiten haar oevers zou treden en de theologie zou overspoelen. Hoezeer Allinga en de zijnen ook pleitten voor een strikte scheiding tussen beide disciplines, zo'n scheiding zou, naar de mening van hun tegenstanders, wel eens een fictie kunnen blijken te zijn. Bovendien doemde de vraag op wat strikt theologisch was en wat tot het bereik van de filosofie behoorde. Hoe meer men onder deze laatste noemer bracht, des te kleiner werd het veld waarover de theologie zeggenschap had.

Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, werd het bereik van de natuurlijke theologie steeds groter.¹⁸ De 'natuurlijke theologen' van de vroege Verlichting lieten zich in hoge mate inspireren door Descartes. Het probleem van de verhouding tussen de natuurlijke en de geopenbaarde theologie werd des te klemmender, omdat in het toen opkomende deïsme de goddelijke openbaring wel zeer naar de achtergrond werd geschoven ten gunste van de natuurlijke openbaring. De vrees van anti-cartesianen voor

16. Klaus Scholder, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert*, München 1966, p. 149.

17. Allinga, *Fax dissidii extincta*, p. 18: "Nostris sunt qui se paradoxo scriptori poppsuere fortissime. E nostris fuere, qui nomine facultatis Theol. Acad. Leyd. iudicium adversus abominandum illum scriptorem ... exhibuere Praepot. Ord. Hollandiae" (cf. Scholder, *Ursprünge*, p. 159).

18. Zie P. Swagerman, *Ratio en revelatio. Een theologisch kritisch onderzoek naar het Godsbe-wijs en de Godsleer uit de menselijke ratio en de verhouding van natuurlijke theologie tot de geopenbaarde theologie bij enige Nederlandse hoogleraren in de theologie of in de filosofie van 1650 tot 1750*, z.p. [1967].

de mogelijke ingrijpende consequenties die de invloed van het cartesianisme op de theologie zou kunnen hebben was niet ongegrond.

Wensten de anti-cartesianen vast te houden - soms niet zonder enige krampachtigheid - aan de gereformeerde traditie, een traditie die, zo krijgen men de indruk, bij hen met 'Dordt' was aangevangen, zij konden niet verhinderen dat geleidelijk de nieuwe filosofie in de gereformeerde kerk haar invloed ging doen gelden, vooral via coccejaanse theologen. Door het incorporeren van elementen uit de cartesiaanse filosofie in zijn theologie heeft een coccejaanse theoloog als Petrus Allinga bijgedragen tot de ontwikkeling van een 'liberale orthodoxie' die in de periode van de Verlichting tot bloei zou komen.